

SAMENVATTING

Op basis van de beschikbare tekstgetuigen valt niet meer te achterhalen hoe de apocriefe *Handelingen van Andreas* (*Acta Andreae*, afgekort: *AA*) er oorspronkelijk hebben uitgezien. Er zijn tegenwoordig twee theorieën die hierin meer duidelijkheid proberen te brengen. Volgens sommige onderzoekers bestond de primitieve *AA* uit twee verschillende gedeeltes, namelijk de reizen van de apostel en het verhaal over zijn martyrium. Een representatief aantal tekstgetuigen lijkt een dergelijke hypothese te ondersteunen, maar hun bewijs is niet vrij van onduidelijkheid: de teksten bewaren maar liefst drie verschillende versies van de reisroute van de apostel en ongeveer hetzelfde geldt voor hun verhaal van het lijden van Andreas. Sommige teksten hebben een redelijk ontwikkeld lijdensverhaal; andere bevatten slechts een paar korte verwijzingen en in weer andere ontbreekt het lijden helemaal.

Bestond *AA* oorspronkelijk uit twee gedeeltes of is die indruk een gevolg van activiteiten van latere uitgevers van de tekst? Welke van de drie verschillende versies van Andreas' reisroute is het meest oorspronkelijk? En wat het lijden en het martelaarschap betreft: welke versie is het oudst? Bevatte de oorspronkelijke tekst al een ontwikkeld lijdensverhaal? De tekstgetuigen laten een definitief antwoord op deze vragen niet toe.

Volgens andere onderzoekers ging de primitieve tekst exclusief over het martyrium van de apostel. Het is waar dat de tekstgetuigen van het lijdensverhaal talrijker zijn en hun inhoud iets homogener. Maar de verschijning en verbreiding van dit literaire genre kan vrij nauwkeurig in de vierde of vijfde eeuw gedateerd worden. Het lijdensverhaal van de apostel Andreas zou daarom ook in deze periode kunnen zijn ontstaan om aan de literaire smaak van de tijd te voldoen. Wat de homogeniteit van hun getuigenis betreft, moet de cohesie van de teksten niet overdreven worden. Zoals het tweede hoofdstuk laat zien, hebben de tekstgetuigen nogal verschillende versies van het lijden van Andreas en hun afwijkingen betreffen zowel algemene elementen als details.

Bovendien lijken deze tekstgetuigen zo bewerkt te zijn dat ze slechts een zeer algemeen idee over dit gedeelte van de *Handelingen* geven.

Maar ondanks het niet altijd betrouwbare karakter van de tekstgetuigen kunnen we hun getuigenis niet *a priori* negeren. Vanwege het geringe aantal betrouwbare documenten is de beste oplossing aan te nemen dat, hoewel vervormd, het bewijs van de tekstgetuigen waarschijnlijk is, om vervolgens, op basis van een interne, kritische analyse, mogelijk primitieve van secundaire elementen te scheiden.

Gelet op de staat van onze tekstgetuigen en onze geringe kennis van hun verband met de oorspronkelijke tekst, is het de vraag of een reconstructie van de primitieve *AA* mogelijk is. Het is natuurlijk wel legitiem en zinvol om te proberen wat orde in de grote hoeveelheid tekstmateriaal aan te brengen. We moeten echter altijd voorzichtig zijn en ons resultaat niet als *de* tekst van de *Acta Andreae* voorstellen. Een tekstuele vergelijking laat duidelijk zien dat alle documenten, behalve het fragment in codex Vaticanus gr. 808 (V), revisie of een tekstuele transformatie hebben ondergaan.

Zolang er geen nieuwe teksten gevonden worden die ons betere aanwijzingen geven over Andreas' reisroute en over het karakter van de primitieve tekst, is de enige redelijke oplossing alleen die episoden als potentieel oorspronkelijk te behandelen die door een representatieve hoeveelheid tekstgetuigen overgeleverd worden. Deze episoden zijn de volgende: de bevrijding van Matthias door Andreas (zie onder), de demonen van Nicea en de sectie die met Andreas' aankomst in Patras begint. Hierbij hoort ook de aanvullende informatie die verschillende documenten leveren bij het getuigenis van twee recentelijk gevonden handschriften (H en S): de verwijzingen naar Sosios, de Lesbios-episode, de genezing van Maximilla en de genezing van achtereenvolgens een verlamde, een blinde en een melaatse. Deze episoden zijn te vinden in een representatief aantal handschriften. Er is daarom geen reden om de *Handelingen* pas na Stratocles' en Aegeates' aankomst in Patras te laten beginnen zoals Prieurs uitgave doet op basis van H en S.

Wat het verhaal over de avonturen van Andreas en Matthias tussen de kannibalen betreft, zou Flamion gelijk kunnen hebben met zijn bewering dat de *Acta Andreae et Matthiae apud anthropophagos (AAM)* in Egypte werd geschreven. Maar Hilhorst en Lalleman hebben onlangs op basis van een stilistische vergelijking met *AA* laten zien dat beide teksten geheel verschillend zijn. Het verhaal van *AAM*, zoals wij dat vandaag kennen, lijkt dus niet een deel van het primitieve verhaal te zijn geweest. Inderdaad, de versies daarvan die overgeleverd zijn in de *Epitome* van Gregorius van

Tours, de zogeheten *Laudatio Andreae* en de *Narratio* verschillen zo veel van elkaar en van de *AAM* zelf, dat ze noch van de laatst genoemde tekst noch van elkaar afhankelijk kunnen zijn. Aangezien dit feit lijkt te impliceren dat al deze teksten teruggaan op een oudere bron, kan de hypothese dat de primitieve tekst een kortere en eenvoudigere versie van de episode bevatte niet worden uitgesloten.

Het Fragment in codex Vaticanus gr. 808 en de primitieve Acta Andreae

Maar zelfs als men op basis van de talrijke getuigen een algemeen idee over Andreas' reisroute en lijden kan krijgen, lijken de teksten niet veel meer dan het tekstuele skelet van de primitieve tekst te hebben bewaard. Onze bespreking van het onderzoek naar de tekst en de vergelijkende analyse van alle beschikbare testimonia wijzen naar V als het meest betrouwbare (het enige betrouwbare?) document om de primitieve tekst, zijn mentaliteit en zijn boodschap te bestuderen. Zoals het tweede hoofdstuk aantoont, laat een vergelijking van V met de documenten die een versie van zijn inhoud bevatten duidelijk zien dat V de meest oorspronkelijke tekst van het verhaal bevat. Dit betekent niet noodzakelijkerwijze dat V een niet bewerkte tekst is. Het is best mogelijk dat ook zijn tekst een revisie heeft ondergaan. Toekomstige tekstontdekkingen zullen dit eventueel kunnen onthullen. Tot nu toe is V echter het enige handschrift waarop we ons kunnen baseren als we het oorspronkelijke karakter van de tekst willen achterhalen.

Oorspronkelijke tekst en tekstuele diversificatie

AA's circulatie in complete vorm kan met zekerheid tussen de tweede helft van de tweede eeuw (zie onder) en het eind van de vierde worden vastgesteld. Vanaf het begin van de vijfde eeuw kwam onze tekst blijkbaar in een moeilijke positie, omdat beweerd werd dat hij geschreven was of in elk geval gelezen werd door de Manicheeërs.

Aan de hand van de beschikbare teksten en met V als toetssteen, kunnen wij hypothetisch de historische ontwikkelingen schetsen die de tekstuele diversificatie van *AA* vermoedelijk hebben veroorzaakt. De vergelijking van V met de zes teksten die een versie van zijn inhoud bevatten, laat zien dat deze teksten altijd een resumerende bewerking van V geven. Omdat deze versies steeds dezelfde tekstgedeeltes weglaten en bewaren, kan vastgesteld worden dat alle zes teksten afhangen van een gezamenlijke bron die al een revisie had ondergaan. In deze bron moet een drietal secties hebben

ontbroken die niettemin de essentie van het gedachtegoed van *AA*, zoals weergegeven door V, bevatten (zie onder).

Op basis van deze divergenties kunnen twee aftakkingen in de overlevering van *AA* aangenomen worden, een niet-transformerende en een transformerende. Terwijl de niet-transformerende met zekerheid de tekst van V en hypothetisch ook de door Bremmer gepostuleerde Latijnse versie omvat, behoren alle andere tekstgetuigen, die van een al herziene tekst afhankelijk zijn, tot de transformerende aftakking. De kritische analyse van de versies en een vergelijkende studie van de toegepaste reductiepatronen laten verder toe bepaalde groepen of tekstfamilies te onderscheiden. Omdat al deze versies van een al herziene bron afhankelijk zijn, kan men concluderen dat hun afwijkingen van het origineel niet allemaal het gevolg zijn van een doctrinaire revisie van de tekst. De veranderingen zijn eerder het gevolg van de wens van hun schrijvers om de teksten aan de smaak van nieuwe lezers aan te passen. In de teksten zijn drie literaire genres duidelijk vertegenwoordigd: wonderverhalen, lijdensverhalen en levensbeschrijvingen. Terwijl de eerste twee genres zich parallel, maar onafhankelijk van elkaar, gedurende de vierde en de vijfde eeuw ontwikkelden, kan de derde in de achtste of negende eeuw gedateerd worden.

Vanwege zijn prominente positie tussen vele bewerkte teksten moet de analyse van de stijl, de mentaliteit en de boodschap van de primitieve *AA* beginnen bij het fragment in de codex Vaticanus. Omdat het karakter van dit fragment primitiever is, kan het voor ons ook een toetssteen zijn om de betrouwbaarheid van de andere documenten te testen en mogelijke primitieve secties in deze documenten op het spoor te komen. Op deze manier kunnen wij onze kennis steeds meer verbreden, anachronismen ten gevolge van een onkritisch gebruik van tekstgetuigen vermijden en een beter idee krijgen van hoe de oorspronkelijke tekst er heeft uitgezien.

De voornaamste bedoeling van onze nieuwe editie van het fragment van *AA* in de codex Vaticanus gr. (hoofdstuk 3) is daarom om opnieuw zijn essentiële waarde te laten zien en om het fragment de prominente positie terug te geven die het had tot de jaren tachtig van de vorige eeuw.

Boodschap en betekenis van de Acta Andreae op basis van de codex Vaticanus graecus

Het fragment van *AA* in V bestaat uit vier redevoeringen van Andreas: de eerste rede tot de broeders, de toespraak tot Maximilla, de toespraak tot Stratocles en de tweede rede

tot de broeders. Volgens onze conceptuele analyse in hoofdstuk 4 zijn de vier toespraken zo opgebouwd dat ze een volledige beschrijving geven zowel van de gevangenschap van de mens in de zichtbare wereld als van de manier om zich van de beslommeringen van het materiële bestaan te bevrijden.

De eerste toespraak tot de broeders geeft met de bewering dat transcendentie oorsprong en doel is van alle ‘gezegenden’ het begrippenkader aan waarin de drie volgende redevoeringen geplaatst moeten worden. Deze drie toespraken beschrijven enerzijds het verval van de mens uit zijn transcendente bron en anderzijds zijn mogelijke terugkeer naar die oorsprong. Op basis van een driedelig mensbeeld – lichaam, ziel en verstand (geest) – beschrijven de redevoeringen tot Maximilla, Stratocles en de tweede tot de broeders respectievelijk hoe de drie sferen hun invloed op de mens in diens gevangenschap in de lagere wereld voortzetten. Discursief denken, onmatige passies en zintuiglijke voorstellingen houden de mens gebonden aan de materiële werkelijkheid. De sferen van de lagere natuur en de ziel worden echter niet volledig negatief behandeld; zij markeren ook de eerste stappen in het menselijke streven naar bevrijding. De rationele reorganisatie van alle drie sferen, mogelijk gemaakt door een combinatie van de woorden van Andreas en zelfkennis, geeft de mens controle over zijn dwalingen. Zo kan de mens weer tot zijn oorspronkelijke intellectuele of geestelijke natuur terugkeren.

Ondanks zijn sterk dualistische werkelijkheidsvoorstelling is *AA*'s denken in laatste instantie monistisch, omdat het het verschijnen van de zichtbare wereld als een proces van devolutie vanuit een oorspronkelijke eenheid uitlegt. Voorzover wij kunnen oordelen op basis van het fragmentarische bewijs was *AA* echter minder in kosmologische dan in antropologische kwesties geïnteresseerd. *AA* concentreert zich voornamelijk op de uitleg van hoe de transcendente mens in de gevangenschap van de tastbare werkelijkheid terecht is gekomen. De drie redevoeringen tot Maximilla, Stratocles en de tweede aan de broeders beschrijven de graduele fasen van degradatie die de huidige situatie van de mens verklaren. De inhoud van de toespraken is echter vooral van soteriologische aard. De beschrijving van de opeenvolgende stadia van deze devolutie, die met de verstrooiing van het intellect in de natuurlijke wereld eindigt, wil namelijk een methode laten zien om dit proces om te keren, d.w.z. om het herwinnen van de vroegere eenheid gemakkelijker te maken; kortom om verlossing te bereiken.

Omdat het intellect zijn oorsprong en ware natuur is vergeten, is het zich niet bewust van zijn verval tot de interventie van Andreas. Dankzij zijn woorden ontwaakt

het uit zijn lethargie. Voor het eerst kan de mens bewust de steeds veranderende werkelijkheid afwijzen. Dit is het begin van een lang en moeizaam proces van zelfcontrole dat hem in staat stelt zijn huidige toestand van verval te erkennen en om zich los te maken van wat hem tijdens zijn neergang gebonden heeft. Wanneer de mens zijn zintuiglijke waarneming, zijn hartstochten en zijn discursieve wijze van denken achter zich heeft gelaten, is direct inzicht weer mogelijk en krijgt het hogere deel van de mens – zijn verstand – zijn ware natuur terug. Subject en object van kennis zijn dan weer verenigd en in de oorspronkelijke volkomenheid opgenomen.

Het gedachtegoed van de Acta Andreae

De systematische analyse van het gedachtegoed van *AA* en het vergelijken daarvan met contemporaine teksten in hoofdstuk 5 heeft talrijke parallellen met filosofische geschriften van de Late Oudheid blootgelegd. Onze systematische analyse is volgens de voor *AA* relevante filosofische thema's georganiseerd om te laten zien in hoeverre *AA*'s ideeën met het filosofische denken van de tijd overeenstemmen en om de oorsprong van de bijzonderheden van *AA*'s gedachtegoed gemakkelijker te kunnen traceren. Kosmologie, theologie, antropologie, epistemologie en ethiek laten een duidelijke invloed van het Midden-Platonisme zien, in het bijzonder van die Midden-Platonisten die het denken van Aristoteles in het algemene Platoonse erfgoed hebben geïntegreerd.

De Platoons-peripatetische achtergrond is duidelijk aanwijsbaar in onze tekst. *AA* heeft een driedelige conceptie van de werkelijkheid; zijn Godsvoorstelling combineert het Ene boven tijd, plaats, ontstaan en vergaan van Plato's *Parmenides* met Aristoteles' Onbewogen Beweger, het Intellect dat zichzelf denkt. Het driedelige mensbeeld, bestaand uit intellect, ziel en lichaam is echter karakteristiek Aristotelisch, omdat het de neiging heeft de status van het intellect (het enige goddelijke in de mens) te verhogen en het in tegenstelling te zien tot ziel en lichaam. Hetzelfde geldt voor *AA*'s epistemologie: volgens onze tekst wordt afdwaling niet veroorzaakt door zintuiglijke perceptie, omdat die altijd waar is, maar door perceptuele voorstelling - d.w.z. een soort automatisch beeld dat op zintuiglijke informatie gebaseerd is, maar dat geen deel heeft aan het eigenlijke denken. Bovendien blijkt het Aristotelische karakter van *AA*'s epistemologie duidelijk uit haar driedelige conceptie van het kennen: *AA* maakt een onderscheid tussen direct begrip, enerzijds, en discursief denken en zintuiglijke waarneming, anderzijds. Wat de ethiek betreft, laat de nadruk op het belang van de

deugd – begrepen als het midden tussen overmaat en gebrek – weer de invloed van Platoons-peripatetische denken zien.

Al deze filosofische invloeden moeten ons echter niet misleiden. *AA* is niet een filosofische tekst; het heeft geen filosofische bedoelingen en maakt in zijn uiteenzettingen geen bewust gebruik van filosofische categorieën. Het is daarom verstandig ons af te vragen in hoeverre wij te maken hebben met directe filosofische invloed. De duidelijke filosofische achtergrond van *AA* zou op zichzelf uitgelegd kunnen worden als gevolg van directe kennis van de schrijver van Midden-Platoonse ideeën, maar het is ook mogelijk dat deze ideeën al in het gedachtegoed van zijn religieuze gemeenschap geïntegreerd waren. Gelet op *AA*'s overeenstemming met hermetisch en gnostisch denken, lijkt de tweede mogelijkheid waarschijnlijker, hoewel een combinatie van beide natuurlijk niet uitgesloten kan worden.

Onze analyse laat inderdaad talrijke overeenkomsten zien met de *Hermetica* en vooral met gnostische denkpatronen. Gnosis is een centrale notie in onze tekst: terwijl gebrek aan kennis of onwetendheid verantwoordelijk is voor de tegenwoordige staat van de mens, maakt kennis het herstel van de oorspronkelijke toestand mogelijk. De verklaring van de menselijke ballingschap in de immanente werkelijkheid als gevolg van een proces van devolutie – via drie causaal-verbonden stappen (van het intellect naar de lagere natuur) – vertoont duidelijke overeenkomsten met gnostische kosmogonische mythen. *AA* lijkt zelfs de materie te zien als een verzelfstandiging van de passies, zoals gebruikelijk in het Valentinianisme en zoals het *Evangelie der Waarheid* duidelijk beweert. Ook gnostisch zijn de ideeën over het uiteenvallen van de oorspronkelijke eenheid en de noodzaak om de verspreide goddelijke elementen in de natuurlijke wereld te herenigen. Het intellect is het meest goddelijke in de mens, maar doordat het opgesloten is in ziel en lichaam en daardoor ongevoelig is geworden, moet het worden geactualiseerd. Andreas schudt het intellect uit zijn lethargie wakker en eenmaal gewekt en bewust van zichzelf, kan de mens aan het herstel van zijn oorspronkelijke staat gaan werken.

Het herwinnen door de mens van zijn vroegere staat kan pas na een lang proces van zelfkennis worden voltooid. In eerste instantie wordt de mens in staat gesteld om de lagere aspecten van zijn immanente bestaan te controleren en het is alleen in een laatste fase dat hij hun invloed volledig kan overstijgen. We zouden ook andere gnostische elementen kunnen noemen, zoals Andreas' functie van verlosser die zijn toehoorders

herinnert aan hun ware oorsprong of het sterke dualisme dat de wereld van het licht tegenover de duisternis van de lagere, materiele werkelijkheid plaatst.

Datering en plaats van compositie

AA wordt meestal in de tweede of in de derde eeuw gedateerd. Op basis van onze conceptuele analyse van *V* in hoofdstuk 4 en vooral op basis van onze systematische en vergelijkende studie van zijn mentaliteit in hoofdstuk 5, geven wij de voorkeur aan de vroege datering. Aan de ene kant kunnen de meeste filosofische ideeën van onze tekst in de tweede eeuw gedateerd worden, vooral in de tweede helft daarvan. Het is waar dat Philo en Plutarchus soms al parallellen leveren voor aspecten van onze tekst. Maar omdat er geen aanwijzingen zijn om aan directe afhankelijkheid van deze auteurs te denken en vooral omdat hun voorstellingen in het Midden-Platoonse conglomeraat zijn opgenomen, lijkt een eerdere datering niet nodig. Daarnaast wordt het type Platonisme dat *AA* beïnvloed heeft, gekenmerkt door Aristotelische elementen, vooral door Aristoteles' noëतिक en ethiek. Aangezien de invloed van het *Corpus Aristotelicum* op het Midden-Platonisme pas in de tweede helft van de tweede eeuw echt zichtbaar begint te worden, lijkt deze datering geschikter te zijn. Hierop wijst ook een vergelijking met teksten van Clemens van Alexandrië, die af en toe zichtbare overeenkomsten met *AA* heeft. De hermetische en gnostische parallellen wijzen in dezelfde richting. De datering van de hermetische traktaten is geen eenvoudige zaak, maar de Valentiniaanse sporen in onze tekst impliceren in elk geval de tweede helft van de tweede eeuw. De nauwe contacten tussen *AA* en het *Evangelie der Waarheid* ondersteunen deze datering eveneens. Additionele ondersteuning kan verder gevonden worden in de talrijke overeenkomsten tussen *AA* en de Chaldeese Orakels en de *Oden van Salomo*.

Hoewel al deze parallellen slechts een globale datering van de tekst tussen 150 en 200 AD toelaten, hebben wij een literaire echo gevonden die ons een preciezere *terminus a quo* zou kunnen opleveren, namelijk de bijna letterlijke echo van *Leucippe en Cleitophon* van Achilles Tatius (5.27.1) in *V* 55-56. *AA* imiteert niet alleen Melittes' bezoek aan Cleitophon in de gevangenis, onze tekst kopieert ook haar liefdesgebaar van het kussen van de handen, ze naar haar ogen brengen en vervolgens naar haar borst. Om voor de hand liggende redenen verandert *AA* het laatste deel van Melittes' gebaar: Maximilla brengt Andreas' handen niet naar haar borst maar naar haar mond. Deze

nauwe overeenstemming tussen beide teksten en *AA*'s verandering van de passage om het aan de relatie Maximilla-Andreas aan te passen, impliceren dat de schrijver van *AA* kennis had van deze tekst, die gewoonlijk in ca. 170 AD wordt gedateerd.

Een *terminus ante* is moeilijker te bepalen. Wat het externe getuigenis betreft: Origenes' veronderstelde verwijzing naar onze tekst is te vaag om serieus te worden genomen. De eerste aanwijzing is dus Eusebius' *Kerkgeschiedenis*, die in de eerste jaren van de vierde eeuw werd geschreven. Deze datum zou enkele decennia terug gebracht kunnen worden, indien aangetoond kan worden dat het *Manicheese Psalmboek* naar de *AA* verwijst, maar dit is problematisch. Wat de interne aanwijzingen betreft, zijn de Midden-Platoonse invloeden op onze tekst van belang. Aangezien er niets is in de *AA* dat invloed van de filosofie van Plotinus zou kunnen impliceren en omdat er zelfs elementen zijn die een dergelijke invloed lijken uit te sluiten, zouden we Plotinus als een *terminus ante* kunnen nemen. Helaas kan dit onze datering niet veel verbeteren, omdat wij niet van het leven van Plotinus maar van de uitgave van zijn werk door Porphyrius moeten uitgaan (begin vierde eeuw). Bijgevolg, en omdat er geen bewijs is van het tegendeel plaatsen wij onze *terminus ante* aan het eind van de tweede eeuw, zoals eerder onderzoek naar *AA* heeft voorgesteld op basis van extern (Hornschuh) en intern (Bremmer) bewijs.

Gelet op het karakter van onze bronnen, is het onmogelijk te bepalen waar in de antieke wereld onze tekst werd geschreven. Onderzoekers hebben drie verschillende locaties voorgesteld: Alexandrië, Achaia en Klein-Azië of Bithynia. De eerste hypothese is voornamelijk op het rijke intellectuele milieu van die stad gebaseerd; de tweede is gebaseerd op het gegeven dat de meeste daden van Andreas in dit gebied plaatsvinden; de derde hypothese is afgeleid van de taal en van bepaalde uitdrukkingen in de tekst. Ons inziens laten de bronnen geen definitief antwoord toe. Daarom onthouden wij ons van speculatie over deze kwestie.